

Славица Б. Максић¹
Институт за педагошка истраживања
Београд (Србија)
Зоран М. Павловић²
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за психологију
Београд (Србија)

УДК 37.014.3(497.11)
37.017(497.11)
Преједни рад
Прихваћен 22.12.17.
doi: [10.5937/socpreg51-15750](https://doi.org/10.5937/socpreg51-15750)

ЕФЕКТИ НЕКИХ ОБРАЗОВАНИХ ПРОМЕНА У КОНТЕКСТУ ЦИЉЕВА РЕФОРМЕ ОБРАЗОВАЊА³

Сажетак: Предмет проучавања су промене које се односе на остваривање циљева образовања и васпитања у учењу српског језика, веронауке и грађанског васпитања, које је донела реформа образовања од 2001. године. У испитивање су укључени и услови у којима су промене спроведене, потребни ресурси и актуелне друштвене вредности. Резултати анализе релевантних истраживања указују да није дошло до остваривања дефинисаних циљева наставе Српског језика, Веронауке и Грађанског васпитања у жељеној мери. Анализа указује и на необезбеђеност адекватних материјалних и људских ресурса за реализацију реформи, као и на недовољну подршку вредносног контекста за планирани развој образовања. Закључено је да наведене тешкоће представљају изазове од чијег решавања зависи даља судбина промена у образовању.

Кључне речи: образовне промене, Српски језик и књижевност, Веронаука, Грађанско васпитање, демократско друштво

Увод

Најважнији циљеви реформе образовања, која се спроводи у Србији од 2001. године, представљају пружање подршке остваривању општих националних интереса у погледу изласка земље из кризе, њеног даљег развоја и укључивања у европске интеграције (Strategic framework for European cooperation in education and training “ET 2020”, 2010; Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine, 2012). Према програмским документима, образовни систем представља темељ развоја појединца, друштва и државе заснован на знању (Youth national strategy, 2008). Планирано је да квалитетно образовање за све донесе промене у правцу демократизације,

¹ smaksic@ipi.ac.rs.

² zoran.pavlovic@f.bg.ac.rs

³ Чланак представља резултат рада на пројектима *Унапређивање квалитета и доступности образовања у процесима модернизације Србије* (бр. 47008) и *Друштвене промене у процесу европских интеграција – мултидисциплинарни приступ* (бр. 47010), чију реализацију финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

децентрализације, диверзификације и професионализације образовања (Ковач-Серовић и Levkov, 2002). Обезбеђивање и унапређивање квалитета образовања треба да омогуће промене у структури, организацији и управљању школским системом (Ковач-Серовић и др, 2004). У ове сврхе, спроведен је низ промена чија су динамика и садржај били под непосредним утицајем политичких промена (Ђерић и Вујаčić, 2012; Вујаčić и др, 2011; Stanković и др, 2013).

Реформа образовања покренута је у врло неповољним условима у којима су се нашли српско друштво и држава. Пошто се заједничка држава распала, у ратовима у којима су се остале републике осамосталиле, Србија је обновила своју државу, али још нема сагласности међународних снага око њених територијалних и историјских права (као што је статус Косова и Метохије). Земља је осиромашена, економија успорена, а привреда блокирана (Miletić и др, 2009; Savić, 2007; 2008). Иако су напуштене званичне друштвене вредности, које су биле засноване на идеологији братства, јединства, колективизма, једнакости, самоуправљања, на друштвеној сцени је незванична социјалистичка елита коју чине политички и привредни руководиоци тадашњег режима (Mitrović, 2010). Вишепартијски систем омогућава појаву различитих развојних програма у којима се дефинишу национални интереси у образовању. У већини тих програма, више или мање експлицитно, садржан је допринос школе развоју националног идентитета грађана нове државе.

У времену које је претходило реформи образовања у школи је изучаван српско-хрватски језик, а општи циљ васпитања био је развој свестране личности и изградња социјалистичког човека који је југословенски оријентисан (Avramović, 2005; Maksić, 2001; 2011). Нови циљ образовања и васпитања концентрише се на: „пун интелектуални, емоционални, социјални, морални и физички развој сваког детета и ученика, у складу са његовим узрастом, развојним потребама и интересовањима” (The law on the foundations of the education system, 2009: чл. 4, ст. 1). Овако дефинисан циљ указује на хуманистички приступ појединцу и његовим капацитетима, што значи да је понуђен васпитни модел индивидуалног развоја чије су границе самодетерминисане. Док је реформа образовања планирана, цркве и верске заједнице поднеле су захтев да се у школу врати Веронаука која је била присутна пре успостављања социјализма. Упоредо с тим, уводи се Грађанско васпитање, као алтернативна опција за ученике.

Овај рад за циљ има разматрање промена које је донела реформа основног и средњег образовања у вези са неколико предмета који су у том смислу посебно битни: Српски језик и књижевност, Веронаука и Грађанско васпитање. Познавање и коришћење српског језика, као језика већинског народа, омогућава комуникацију, међусобно разумевање и учешће у националној култури. Увођење религијског образовања у школе доноси другачији поглед на свет, а Грађанско васпитање оспособљавање за адекватно обављање улоге демократског грађанина. Остваривање образовних и васпитних циљева изабраних наставних предмета посматра се у намери да се испитају основне тешкоће и проблеми у њиховој реализацији. Као најзначајније карактеристике контекста издвојени су ресурси који су потребни за остваривање планираних образовних циљева и актуелне друштвене вредности у оквиру којих ти циљеви треба да се остваре.

Постављена су следећа истраживачка питања:

- како се остварује национални интерес у учењу српског језика, под чиме се подразумева остваривање оних циљева које је друштво кроз образовне промене и реформе себи поставило у циљевима образовања и васпитања;
- како је конципирано и какви су ефекти Веронауке и Грађанског васпитања који се као изборни предмети уче током целокупног основног и средњег образовања;
- у којој мери су обезбеђени материјални и људски ресурси који су потребни за спровођење планираних промена ;
- да ли доминантне друштвене вредности у земљи подржавају модернизацију образовања која је услов за остварење планираних промена?

Одговори на постављена питања тражени су увидом у релевантна истраживања и анализом и интеграцијом њихових резултата. Избор истраживања за анализу направљен је на основу више критеријума, а главни критеријуми су били да су резултати истраживања објављени у научним публикацијама и да су настали у оквиру националних и међународних научноистраживачких пројеката. Још један критеријум за избор истраживања за укључивање у анализу била је научна дисциплина у оквиру које је изведено. Биране су студије у којима су испитивани постављени проблеми из перспективе различитих друштвених наука (педагогија, психологија, социологија, право, политичке науке), у намери да се актуелно стање ствари размотри мултидисциплинарно и тако добије бољи увид у реалност.

У наставку текста, анализирају се резултати изабраних истраживања о ефектима промена образовних циљева у оквиру три наставна предмета и условима у којима се школско учење одвија. Анализирана испитивања односе се у највећој мери на знања, компетенције, мишљења, ставове у вредности учесника васпитно-образовног процеса, ученика и њихових родитеља, наставника, директора и доносилаца одлука, као и укупног јавног мњења. Истраживања су спроведена на репрезентативним и пригодним узорцима, а од техника за прикупљање података у њима су коришћени упитници, интервјуи, фокус-групе, тестови, а вршена је и анализа докумената. Иако је разматрано 30 истраживачких студија, њихов број као и избор остају ограничење за уопштавање закључака овога рада. Његов допринос представља указивање на кључне проблеме који су уочени у више истраживања, али они захтевају даље истраживање.

Остваривање образовних циљева у учењу Српског језика, Веронауке и Грађанског васпитања

Језичка писменост и познавање језика средине у којој човек живи чине његову базичну писменост, која је основа за развој других облика писмености и изграђивање његовог културног и националног идентитета. Српски језик треба да буде кохезиона снага на коју се ослања међусобно разумевање и комуникација њених грађана у друштву које је мултиетничко, мултикултурно и мултијезично. Језичка писменост представља основу сваког учења због повезаности језика са мишљењем, као и због његовог значаја за комуникацију и споразумевање са окружењем (Vigotski, 1977). Познавање језика један је од суштинских одредница националног идентитета, схваћеног било у етничком било у грађанско-политичком смислу (Anderson,

1983; Eriksen, 2002; Smith, 1991). Језик представља један од основних критеријума социјалне категоризације, разликовања „нас” и „њих” и као такав, поставља оквир заједништва без кога је развој посвећености национално-државном оквиру, а тиме и солидарности, онемогућен. Путем учења језика долази се, између осталог, и у контакт са најважнијим културним симболима и продуктима, чиме се подстиче осећај припадности и учешћа у заједничкој, дељеној култури (Eriksen, 2002; Smith, 1991), што су такође суштинске одреднице националног идентитета (Ериксен, Смит). Поврх свега, настава матерњег језика један је од канала путем којих школа, као агенс социјализације, преноси својеврсну визију света и друштва, изграђује однос према националној прошлости и слично (нпр. путем одабира дела из националне књижевности која ће се у настави изучавати). Ово су били и разлози зашто је у фокусу анализе управо Српски језик.

Одређење које се у највећој мери може повезати са учењем српског језика и изграђивањем националног идентитета грађанина Србије налазимо у следећем циљу: „развој [...] националног идентитета, развијање свести и осећања припадности држави Србији, поштовање и неговање српског језика и свог језика, традиције и културе српског народа, националних мањина и етничких заједница, других народа, развијање мултикултурализма, поштовање и очување националне и светске културне баштине“, као и „развој и поштовање [...] националне, културне, језичке, верске [...] равноправности, толеранције и уважавање различитости” (The law on the foundations of the education system, 2009: чл. 4, стр. 14 и 15). У нормативима који регулишу учење српског језика у основној и средњој школи препознато је, дакле, да је образовање кључни фактор очувања и развоја националног и културног идентитета већинског народа и националних мањина, што јесте тековина савременог света. Очигледна је идеја о равноправности језика, традиције, културе и других обележја свих народа који живе у Србији.

Истраживачки налази, међутим, откривају недовољно познавање српског језика на различитим узорцима. На пример, резултати испитивања квалитета писменог изражавања ученика основне школе у Београду указују на низак ниво познавања језика: већина ученика прави правописне и граматичке грешке и задовољава услов за основни ниво овладаности знањем из Српског језика (Stevanović i др, 2009). Анализа текстова средњошколских ученика из више места у Србији открива да користе оскудан лексички фонд (Stevanović, 2012a; 2012b). Већина ученика из репрезентативног националног узорка, узраста петнаест година, решава задатке на почетним нивоима постигнућа, што значи да умеју да репродукују оно што су прочитали; занемарљив број ученика је у стању да ради са концептима који су у супротности са очекивањима, а ниједан не успева да изводи закључке поређења и контрастирања (Pavlović Babić, 2013).

С друге стране, истраживачи указују на значајне проблеме у учењу српског језика и језика мањинских народа у школи који су наслеђени из претходног периода (Filipović, 2007). Деца српске националности нису имала могућности у вишејезичким срединама да уче неки од језика регионалних заједница у оквиру формалног образовног система. Похађање наставе на регионалном језику комбиновано је са недовољним учењем српског језика тако да млади постижу низак ниво компетенције у Српском језику, што им онемогућава наставак школовања и

запошљавање ван регионалне заједнице. Научни оквир искључивог структурализма у учењу српског језика представља још једну баријеру која делује демотивишуће на ученике (Filipović, 2007). Језичка политика и планирање учења језика требало би да умање или елиминишу комуникацијске проблеме у друштву, али још увек нема сагласности о томе у ком правцу ће се кретати (Filipović, 2007).

Искуства из школске праксе указују да припадници националних мањина односно регионалних заједница⁴ бирају образовање на свом или на језику већинског, српског народа, док деца већинског народа у занемарљивом броју уче језике регионалних заједница у којима живе. Приметан је пораст захтева ученика за школовањем на матерњем језику и изучавањем језика/говора националних мањина и културе заједнице или народа којима припадају (Law on national councils of national minorities, 2014). Поред школовања на албанском, мађарском, румунском, бугарском, русинском и словачком језику, постоји могућност изучавања наставних предмета који укључују језик и елементе националне културе на чешком, македонском, хрватском, босанском и ромском језику, као и буњевачком говору. Коначни резултат је да се комуникација међу младима у мултиетничким срединама одвија на енглеском језику, што јесте глобални тренд, али не оправдава стање ствари (Stevanović, 2014). У ситуацији постојања језичке баријере међу припадницима различитих етничких групација, остваривање циљева који су зацртани постојећим нормативним оквирима постаје упитно.

Да би се национални интерес у учењу српског језика остварио у већој мери, потребно је да се прецизније одреди и буде праћен стварањем адекватних услова за његову реализацију. Поред разјашњења захтева око тога шта се и како учи у оквиру наставног предмета у школи, подршка за боље познавање српског језика и већу језичку писменост која би олакшала комуникацију у широј средини мора се тражити у образовној политици. Циљеви образовања и национални интерес који је у њима садржан одређени су на нивоу концепције, али актуелни образовни систем не пружа потребне начине за остваривање тих циљева (Alibabić, 2002). Образовна политика треба да створи услове за реализовање утврђене концепције, стратегије и система. Трагање за минимумом заједничких образовних и васпитних циљева свих народа који живе у земљи могло би бити основа за грађење идентитета грађанина Србије.

Исте године (2001) када је реформа образовања започела, у основне и средње школе уводи се Верска настава као факултативни наставни предмет. Увођењу Верске наставе претходила су истраживања која су указивала на интересовање родитеља и ученика за изучавање религијских тема, али и ризике од конфесионалних подела (Gredelj, 2002; Joksimović i dr, 2002). Право да организују Верску наставу добило је седам доминантних цркава и верских заједница које су постојале у Србији. Оцењено је да се враћање религијског образовања у школе може сматрати демократизацијом образовања, али њен конфесионални карактер упућује на стварање верника и неговање вере (Joksimović, 2003). Дилеме око увођења Верске наставе у школу разрешио је Уставни суд Србије који је проценио да њено похађање није несагласно са уставним системом Србије, јер ученик бира Верску наставу пре-

⁴ Термин који препоручује Савет Европе.

ма својим склоностима, што значи да „опредељивање за верску наставу не значи нужно и изражавање верског идентитета ученика” (Đurić i dr, 2014, str. 63).

После прве године у којој су Верска настава и Грађанско васпитање били изборни предмети, спроведено је истраживање чији су резултати указивали да је Верска настава била занимљива ученицима у највећој мери због садржаја које је нудила, док је предност Грађанског васпитања виђена у коришћењу занимљивих метода рада који су били нетипични за школско учење (Joksimović, 2003). Позитивно виђење Верске наставе православног катихизиса потврђено је и у испитивању које је спроведено после првих шест година његове реализације (Gašić-Pavišić i Ševkušić, 2011). Према налазима овог испитивања, већина наставника није била упозната са званичном програмском формулацијом циљева, већ су сматрали да је најважнији циљ верске наставе развијање религиозности ученика. С друге стране, ученици су били највише заинтересовани за проширивање својих знања о вери, традицији и култури којој припадају. Већина наставника изјавила је да не користи редовно уџбенике у настави, јер их сматра тешким за ученике којима су намењени.

Наставници који предају православно катихизис изразили су уверење да успешно остварују развијање верске толеранције као један од циљева Верске наставе, али су резултати испитивања верске толеранције самих ученика указивали да „код знатног броја ученика постоји неповерење и опрезност према људима друге вере, када се ради о личним односима” (Gašić-Pavišić i Ševkušić, 2011, str. 70). Школска пракса и бројни негативни догађаји из актуелног друштвеног живота намећу питање на који начин верска настава доприноси друштвеној кохезији. Чини се да је конфесионална Верска настава несагласна са почетним општим принципом о инклузивном образовању који обећава социјалну кохезију у васпитно-образовном процесу (Spasenović & Maksić, 2013). Ако инклузивни приступ образовању треба, између осталог, да подржи међуетничко и међуconfесионално разумевање и толеранцију, може се поставити питање како их досећи конфесионалним религијским образовањем.

Конфесионално религијско образовање присутно је у школама у Србији дуже од петнаест година, што представља погодне услове за испитивање дугорочнијих ефеката учења овог наставног предмета. Усклађивање општих циљева образовања и циљева Верске наставе захтева даљи рад одговорних појединаца и институција. Околности у којима се сада изучава Верска настава указују на непознавање, неразумевање или неусклађеност циљева планираних програмских садржаја и активности између школе, црквених и верских заједница и ресорног министарства које је надлежно за доношење наставних програма и избор наставног кадра. Да би религијско образовање у школи допринело развоју културе младих потребно је да се његови наставни садржаји и методе обликују према мери човека који има увид у религиозно тумачење света и живота и прави слободан избор о месту таквог тумачења у свом односу према свету и животу.

Налази емпиријских испитивања неких ефеката Грађанског васпитања углавном указују на слабу оствареност дефинисаних циљева. Општи циљ предмета за, рецимо, сва четири разреда средње школе јесте да „ученици стекну сазнања, развију способности и вештине и усвоје вредности које су претпоставке за целовит развој личности и за компетентан, одговоран и ангажован живот у савременом грађанском

друштву у духу поштовања људских права и основних слобода, мира, толеранције, равноправности полова, разумевања и пријатељства међу народима, етничким, националним и верским групама” (Ministry of Education and Sport, 2002, str. 12). Ученици средњих школа и њихови родитељи извештавају о већој толерантности, поштовању себе и других, успешнијем решавању конфликта и сл. (Joksimović, 2003; Joksimović i Maksić, 2006; Joksimović i dr, 2004; Maksić, 2003). Међутим, свега половина ученика извештава о таквим променама, док само 8% њих наводи да је Грађанско васпитање допринело бољем познавању сопствених права и обавеза (Joksimović, 2003). И друге студије указују на слабо разумевање и разликовање политички релевантних појмова, попут аутократије, демократије и монархије, етноцентризма, ксенофобије, улоге грађанина у демократији и слично (Baucal i dr, 2009). Изузев нешто израженије начелне подршке демократском типу владавине, ефекти на друге продемократске оријентације, попут политичког знања, активизма и толеранције изостају (Pavlović, 2012).

Најзад, сам статус предмета Грађанског образовања (брзина увођења, без промоције и системске подршке, донекле конфронтирано са Верском наставом итд.), као и питања оспособљености и компетентности наставног кадра доводи у питање остваривање зацртаних циљева (Pavlović, 2012). Недостатак уџбеника, непоштовање захтева за адекватним квалификацијама наставника (предају га и они који нису адекватно обучени), као и упитност прихватања демократских и партиципативних вредности оних појединаца који би требало да их преносе, само су неки од суштинских спорних елемената реализације грађанског образовања (Pavlović, 2012). Грађанско образовање учи оним вештинама које се најбоље стичу кроз праксу, у школи или широкој заједници, али сам предмет Грађанског образовања ретко излази „ван учионице” (Baucal i dr, 2009; Pavlović, 2012). Остваривање оних циљева који су пожељни са становишта потреба једног демократског друштва и предвиђених наставним планом и програмом има мало шансе за успех у моделу наставе који је заснован на преношењу знања.

Ресурси и вредности као услови за остваривање образовних и васпитних циљева

Недостатак потребних материјалних и људских ресурса за успешну примену планираних реформских захвата уочен је у бројним истраживањима. Увођење изборних обавезних предмета извршено је а да нису постојали ни наставни програми, нити су били припремљени наставници који ће их предавати (Joksimović i dr, 2004). Сами наставници грађанског образовања истичу да им је преко потребна додатна обука (Baucal i dr, 2009). Представе о спроведеним образовним променама међу наставницима, родитељима, ученицима, директорима школа, експертима за образовање и доносиоцима одлука у образовању су у највећој мери негативне (Vujačić i dr, 2011), и то се не тиче само оних предмета који су у фокусу овог рада. Код запослених у образовању јавља се отпор према променама као резултат недовољне припремљености за њихово спровођење и неразвијеног система стручне подршке и помоћи, односно планираног и систематског оснаживања капацитета наставника и школа за реформски процес (Vujačić i dr, 2011).

И према резултатима најновијих испитивања, наставници углавном опажају друштвене околности као неповољне за свој професионални развој (Beara i Jerković, 2015). Могућности за унапређивање система стручног усавршавања оцењене су као незадовољавајуће из перспективе наставника, директора и стручних сарадника у школи, као и запослених у просветној администрацији и стручњака из области образовања (Stanković i dr, 2013; Đerić i dr, 2014). Наставници указују на потребу за обезбеђивањем јаснијег и сигурнијег финансирања, за повећањем квалитета програма обуке, за увођењем разноврсних облика усавршавања, и за стварањем повољнијег системског и школског амбијента за њихово стручно усавршавање. Остале категорије испитаника дале су предност бољем управљању системом стручног усавршавања наставника над финансирањем, али је обезбеђивање финансијских средстава и других видова подршке на другом месту.

Образовање је област чији је значај у томе што припрема будуће носиоце друштвеног развоја, а обезбеђивање квалитетнијег и доступнијег образовања младима циљ актуелне реформе образовања око кога постоји општи консензус. Али, подршка развоју на школском, локалном и државном нивоу укључује обезбеђивање услова за учење у контексту и ситуацијама у којима желимо да се промене догоде (Fullan, 2004; 2007; *према*: Đerić i Vujačić, 2012). Резултати истраживања потврђују актуелност опредељивања поводом потребних ресурса изнетих у стратегијама развоја образовања и подршке младима у Србији (Strategy for education development in Serbia 2020, 2012). Можда се материјални и људски ресурси који су неопходни за одређене реформске захвате могу обезбедити реалнијим планирањем у коме ће бити препознати друштвени приоритети. Србији је потребна стратегија ефикасније употребе свих расположивих унутрашњих ресурса ради превладавања дуготрајне кризе (Bolčić, 2015).

Брзина друштвених и политичких промена и плурализам понуђених опција нису погодиле устаљивању демократских вредности у српском друштву. Резултати испитивања вредности грађана Србије, у оквиру више таласа Светске студије вредности, указивали су на веће прихватање нових просистемских вредности, међу којима централно место има вредновање демократије и других синдрома демократских оријентација, али их убрзо превазилазе налази о опадању поверења у људе, високој ауторитарности и раширености традиционално-конзервативних оријентација (Pantić i Pavlović, 2007; Pavlović, 2006; 2010). У целини, испитивања друштвених вредности указују на константну раширеност ауторитарности, етноцентризма и других сродних традиционално-конзервативних оријентација, као што су загладаност у прошлост, отпор променама, колективизам, патријархалност, заговарање постојећег стања, прихватање традиционалних уверења и норми понашања (Biro i dr, 2002; Kuzmanović, 2010; Maksić i Pavlović, 2013; Pantić i Pavlović, 2009; Pavlović, 2006; 2009; 2017; Popadić, 2010).

Испитивање политички релевантних оријентација средњошколаца указало је на присуство интринзичко-демократске и утилитарно-демократске оријентације које говоре о амбивалентном, конфликтном и слабо утемељеном односу младих према пропагираним, просистемским вредностима у њиховим општим вредносним уверењима (Pavlović, 2013). Међу младима и даље преовлађују традиционалне вредносне оријентације и својеврсни нетолерантни вредносни оквир (Tomanović i

Stanojević, 2015). Према резултатима неких других истраживања, традиционализам младих највише се везује за породицу (Subašić i Oračić, 2013). И када изражавају традиционални вредности, млади прихватају и савремене тенденције и културне обрасце, али је њихов културни активизам веома низак. Испитивање потврђује конфликт у вредностима младих, указујући на слабо познавање демократских вредности (Subašić i Oračić, 2013).

Планирани ефекти реформисане школе, као што су демократски поглед на свет, грађанске вредности и норме и друштвено-политички активизам, немају много шансе за успех ван школе, јер их друштвено-политички контекст не подржава (Maksić i Pavlović, 2013). Нема сагласности око тога шта је извор проблема. Према неким ауторима, проблем модернизације српског друштва и образовања није традиционализам него противмодернизам и оријентација стручне и политичке јавности која је опредељена за модернизацију на искуства и знања западне цивилизације, при чему занемарује модернизацијско наслеђе сопственог народа (Jovanović, 2012). Транзиционе вредности су јаке, било да је реч о ретрадиционализацији или противмодернизму. Такође прожимају све аспекте друштвене структуре и функције, чинећи их апатичним и невољним да прекину са постојећом праксом и понуде или затраже нешто друго од онога што је постојеће стање.

У целини, доминантне друштвене вредности представљају неповољан друштвени контекст за реформу образовања (Maksić i Pavlović, 2013). Друштвена криза успорава модернизацију образовања погоршањем социјалних услова за стицање образовања и услова наставе, као и смањењем његовог јавног финансирања (Ivanović, 2011). Издвајања за школство из буџета су недовољна, привреда није подстицајна за образоване стручњаке који емигрирају, док образовање није битан предуслов статуса и моћи. Међу самим грађанима Србије преовладавају перцепције о девалвацији самог образовања, које није опажено као битан канал социјалне промоције (Spasić, 2013). Нови циклус континуираног процеса модернизације образовања захтева даљу децентрализацију образовног система и његову педагошку аутономију (Indić, 2009). Образовање може подржати модернизацију друштва ако се дође до консензуса о модернизацијским вредностима које одговарају нашем друштву и ако се те вредности доследно и истрајно практикују.

О битним друштвеним питањима одлучује део друштва који чине припадници виших друштвених слојева на водећим или управљачким позицијама. Значај друштвене елите је у томе што њени припадници, по дефиницији, чувају изразе културе из које потичу и доносе и спроводе пресудне одлуке у односу на спољне културне утицаје (Gajić, 2010). Резултати испитивања карактеристика актуелне друштвене елите потврдили су да је карактеришу нека својства која указују на њену водећу улогу у друштву и моћ да ту улогу врши, али те разлике нису биле тако велике нити конзистентне (Maksić i Pavlović, 2012). На пример, посао је био важнији представницима друштвене елите него осталим грађанима Србије, али разлике у погледу вредновања иницијативе на радном месту, занимљивости посла и учешћа у одлучивању нису биле значајне. Оцењено је да незаинтересованост друштвене елите за аспекте рада који омогућавају лидерство, самоактуализацију и креативност доводи у сумњу њену аутентичност и моћ да врши своју друштвену улогу.

Упоредивање ставова српске друштвене елите према васпитању креативних аспеката дечије личности са ставовима друштвених елита три традиционално најутицајније европске земље (Француска, Немачка, Велика Британија) дало је резултате који су сагласни са већ наведеним карактеристикама српске друштвене елите (Pavlović i Maksić, 2009). Налази су указали да српска друштвена елита најмање подржава васпитање креативних аспеката дечије личности у односу на елите из земаља са којима је упоређена. Штавише, српска друштвена елита је недовољно политички активна, што значи да се из њених редова спорадично регрутује политичка елита. Закључено је да је, у оваквим околностима, подршка младим и креативним особама које би постале политички лидери и потом, они сами подржавали креативност, циљ која нема шансе да се оствари у блиској будућности.

Политичка елита има могућности да се директним мерама, предлозима и пројектима бори за реализацију одређених идеја. Српска елита је формирана у времену велике друштвене кризе, када је био могућ убрзан ритам приступа елитама и пробој режимски подобних, што је довело до тога да су елите некомпетентне, разједињене и локално усмерене. Последица овога је да национална, политичка и друштвена елита имају нестабилни састав и умањени капацитет да ваљано врше функције успешног вођења друштва. Најобразованији млади људи непрекидно одлазе из земље, а они који остају не могу да нађу одговарајућа радна места (Polovina & Pavlov, 2011). Млади у Србији јесу делатни актери у креирању својих образовних биографија, али су обрасци деловања атомизирани због ненаклоњених институција, ретких ресурса и ограничавајућих норми (Мојић, 2015).

Резултати испитивања о елитама указују да друштвена елита има неиздиференциран вредносни профил, што у комбинацији са политичком неактивношћу, слаби њене капацитете за иницирање и спровођење друштвених промена у земљи (Maksić i Pavlović, 2012). Ако се овоме додају комплексност планираних циљева образовања и некохерентност приступа у њиховој реализацији, уз одсуство потребних вредносних упоришта која би подржала промене и прогрес на нивоу друштва, поставља се питање које друштвене снаге могу да покрену и спроведу планиране реформе. Резултати истраживања указују да политичка елита има моћ, али је хетерогена у тој мери да се тешко постиже сагласност око приоритетних циљева и начина њиховог остваривања.

Закључак

Како даље развијати образовање у функцији остваривања националних циљева који се односе на очување националног и културног идентитета грађана Србије и укључивање државе у европске интеграције? Према резултатима анализираних истраживања о остварености образовних циљева у учењу језика већинског народа и ефектима увођења Веронауке и Грађанског образовања у основне и средње школе, не би се могло рећи да су промене, које је донела реформа образовања довеле до побољшања квалитета знања из Српског језика нити да је конфесионално Религијско и Грађанско образовање допринело (верској и грађанској) толеранцији. Анализе друштвено-политичког контекста у којем су промене спровођене указују да многи разлози који су одговорни за овакво стање ствари не долазе из него изван

образовног система. Уочене препреке захтевају додатно ангажовање различитих друштвених субјеката ради разјашњења постојеће ситуације и изналажења нових путева за њено разрешење.

Разматрање битних аспекта образовања у овом раду наводи нас на закључак који се може применити и на друге промене које је реформа донела. Одговорно вођење процеса промена у образовању захтева ангажовање свих капацитета, разумевање процеса промена, развој културе учења и евалуације, управљање променама, подстицање кохерентности и пружање подршке развоју на свим нивоима (Fullan, 2004; 2007; *ипрема*: Đerić i Vujačić, 2012). Успешно управљање променама започиње сврсисходном акцијом, изграђивањем и оснаживањем индивидуалних, колективних и организацијских капацитета. Разумевање динамике процеса промене обезбеђује преговарање између креатора политика и практичара који представљају најзначајнији извор информација. Развоју културе учења и културе евалуације у школи погодује стварање климе која подстиче међусобно учење, размену идеја и примену идеја у пракси. Управљање променама омогућавају знања о томе како на ефикасан и одговоран начин водити процес реформе.

Slavica B. Maksić¹
Institute for Educational Research
Belgrade (Serbia)

Zoran M. Pavlović²
University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Pedagogy Department
Belgrade (Serbia)

THE EFFECTS OF SOME EDUCATIONAL CHANGES IN THE CONTEXT OF REFORM OF EDUCATION GOALS³

(Translation In Extenso)

Abstract: The present study deals with the changes brought about by the educational reform since the 2001, which refer to the accomplishment of educational goals in the courses of Serbian language, religious and civic education. The study also included the analysis of the conditions in which the educational changes took place, the resources needed and prevailing social values. The results of the previous relevant studies indicate that the defined goals related to the instruction of Serbian, religious and civic education have not been accomplished in targeted level. The analysis also shows that adequate material and human resources for the reform implementation have not been provided, as well as that the prevailing values do not support the planned development of the education. It is concluded that these difficulties pose the challenges on whose overcoming the future of educational changes depends.

Keywords: educational reform, Serbian language, Religious education, Civic education, democratic society

Introduction

The most important goals of the reform of education, which has been implemented in Serbia since 2001, are supporting the realization of general national interests such as country's transition, and its further development and inclusion in European Integration process (Strategic framework for European cooperation in education and training "ET 2020", 2010). According to program documents – the educational system represents

¹ smaksic@ipi.ac.rs.

² zoran.pavlovic@f.bg.ac.rs

³ This article represents the result of working on the projects: „Improving the quality and availability of education in the processes of modernization of Serbia“ (No. 47008) and: „Social changes in the process of European integrations – a multidisciplinary approach“ (No. 47010), which were both financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia.

basics for the development of the individual, society and the state based on knowledge (Youth national strategy, 2008). It is planned that quality education should bring changes in democratization, decentralization, diversification, and professionalization of education (Kovač-Cerović and Levkov, 2002). Ensuring and improving the quality of education should enable changes in the structure, organization, and management of the school system (Kovač-Cerović and sar., 2004). This cause brought the number of changes which dynamics and content were under the influence of political changes (Đerić and Vujačić, 2012; Vujačić and sar., 2011; Stanković and sar., 2013).

The reform of education started in very inconvenient circumstances for Serbian society and Serbia. Since the mutual country fell apart after the war in which all republics got their independence, Serbia renewed its part, but there is still no consent of international forces over its territorial and historical rights (such as the status of Kosovo and Metohia). The country is impoverished, the economy is slowed down and blocked. (Miletić and sar., 2009; Savić, 2007; 2008). Although the official social values have been abandoned, and they were based on the ideology of brotherhood, unity, collectivism, equality, and self-management, the ones that emerged on the social scene were unofficial socialist elite which consisted of political and business leaders of the then regime (Mitrović, 2010). The multiparty system enables the emergence of various development programs defining national educational interests. The majority of such programmes contain (more or less explicitly) the contribution of the school to the development of the national identity of the new state citizens.

In the time that preceded education reforms in the school, the Serbian-Croatian language was studied, and the general purpose of upbringing was the development of a versatile personality and the construction of a socialist man who is Yugoslav-oriented (Avramović, 2005; Maksić, 2001; 2011). The new purpose of education and upbringing is concentrated on: "complete intellectual, emotional, social, moral and physical development of every child and pupil, according to its age, developmental needs and interests" (The law on the foundations of the education system, 2009, čl. 4, pp. 1). The goal defined like this points to a humanistic approach to the individual and his capacities, which means that the educational model of individual development is offered and its boundaries are self-determining. While the reform of education is planned, churches and religious communities required that religious education is brought back to the school programme, as it was present before the emergence of socialism. Along with religious education, civic education was introduced as an alternative option for students.

This paper aims to examine the changes made by the reform of primary and secondary education in relation to several subjects that are particularly relevant in this regard: Serbian language and literature, religious education and civic education. Knowledge and use of the Serbian language, as the language of the majority people, enables communication, mutual understanding, and participation in the national culture. The introduction of religious education into schools brings a different view of the world, and civic education is a preparation to the adequate performance of the role of a democratic citizen. The achievement of the educational and upbringing purpose of the chosen subjects is observed in order to examine the basic difficulties and problems in their realization. The most important characteristics of the context are the resources necessary for achieving the planned educational goals and the current social values within which these goals should be achieved.

The following research questions were set up:

- how the national interest in learning the Serbian language is realized, which implies the achievement of those goals that the society has set for itself through educational changes and reforms in the goals of education and upbringing;
- how is it conceived and what are the effects of religious education and civic education that are taught as elective subjects during the entire primary and secondary education;
- to what extent are the material and human resources needed to implement the planned changes available;
- whether the dominant social values in the country support the modernization of education, which is a condition for achieving planned changes?

Answers to the questions asked are sought by insight into relevant research and analysis and the integration of their results. The selection of the research for the analysis was made on the basis of several criteria, and the main criteria were that the results of the research were published in scientific publications and that they were created within the national and international scientific and research projects. Another criterion for selecting research for inclusion in the analysis was the scientific discipline within which it was carried out. Studies were conducted in which problems were posed from the perspective of different social sciences (pedagogy, psychology, sociology, law, political sciences) in order to consider the current state of affairs multidisciplinary and thus gain a better insight into reality.

The text below discusses the results of selected research on the effects of changing educational goals within the three teaching subjects and the conditions in which school learning takes place. The analyzed examinations mostly relate to the knowledge, competencies, opinions, attitudes of participants in the educational process, students and their parents, teachers, directors and decision makers, as well as the overall public opinion. The research was carried out on representative and appropriate samples, and data collection techniques used are questionnaires, interviews, focus groups, tests, and document analysis. Although 30 research studies have been considered, their number and choice remain the limit for generalizing the conclusions of this paper. Its contribution is an indication of the key problems identified in a number of research, but they require further exploration.

Achieving educational goals in learning Serbian language, religious education, and civic education

Language literacy and familiarity with the language of the environment where a person lives are the basics, which is most important for the development of other kinds of literacy, as well as for building his overall cultural and national identity. The Serbian language should be a cohesive strength which supports mutual understanding and communication of its citizens in multiethnic, multicultural and multilanguage society. Language literacy represents the basis for every type of learning because of the connection between language and thinking, as well as its importance for communication with and understanding the environment (Vigotski, 1977). Knowing the language is one of the most important characteristics of national identity, which we understand either in ethnic or in a civic-political sense (Anderson, 1983; Eriksen, 2002; Smith, 1991). Language represents one of the main criteria of social categorization, differentiation between «us» and «them», and

that way it represents the frame of a community without which the development of state-national commitment and solidarity is disabled. By studying the language, people also meet with the most important cultural symbols and products, and that encourages the feeling of belonging and membership in the mutual, shared culture (Eriksen, 2002; Smith, 1991), which are also core characteristics of national identity (Eriksen, Smith). Above all, classes of mother-tongue are one of the channels by which schools, as agents of socialization, transfers a specific vision of the world and the society, and it builds the relationship towards the national past and alike (for example by choosing specific national literature which is going to be thought). These are the reasons for which the Serbian language is the focus of our analysis.

The characteristic that can mostly be related to the learning of the Serbian language and the building of the national identity of the citizens of Serbia lies in the following objective: "development...of national identity, development of the consciousness and belonging to Republic of Serbia, respect and tendance for Serbian language, tradition and culture of Serbian people, national minorities and ethnical communities, of other peoples, development of multiculturalism, respect and keeping the national and world cultural heritage", as well as the "development and respect...of national, cultural, language, religious...tolerance, equality and respect for differences" (The law on the foundations of the education system, 2009: čl. 4, st. 14 i 15). In the norms regulating the learning of the Serbian language in elementary and secondary schools, has been recognized that education is a key factor in the preservation and development of the national and cultural identity of the majority and national minorities, which is the characteristic of the modern world. There is an obvious idea of the equality of language, tradition, culture and other characteristics of all peoples living in Serbia.

Research findings, however, reveal insufficient knowledge of the Serbian language on different samples. For example, the results of examining the quality of written expression of primary school students in Belgrade point to a low level of language skills: most pupils make spelling and grammatical errors and satisfy the requirement for the basic level of knowledge of the Serbian language (Stevanović and sar., 2009). The analysis of the texts of high school students from several places in Serbia reveals that they use the scarce lexical fund (Stevanović, 2012a; 2012b). Most students from representative national sample, aged fifteen, solve tasks at initial levels of achievement, which means they can reproduce what they have read; a negligible number of students is able to work with concepts that are contrary to expectations, and none can manage to conclude comparisons and contrasts (Pavlović Babić, 2013).

On the other hand, the researchers point to significant problems in the learning of the Serbian language and the languages of minority peoples in the school that were inherited from the previous period (Filipović, 2007). Children of Serbian nationality did not have the opportunity to learn some of the languages of regional communities within the formal education system in multilingual environments. Having classes in the regional language is combined with the insufficient learning of the Serbian language so that young people achieve the low level of competence in the Serbian language, which prevents them from continuing their education and employment outside the regional community. The scientific framework of exclusive structuralism in the learning of the Serbian language represents another barrier that demotivates students (Filipović, 2007). Language policy and language

learning planning should reduce or eliminate communication problems in society, but there is still no agreement in which direction it's going to move (Filipović, 2007).

Experiences from school practice indicate that members of national minorities or regional communities⁴ choose education in their own or in the language of the majority - Serbian people, while the children of the majority population in a negligible number learn the languages of the regional communities in which they live. There is a noticeable increase in students' demands for education in their mother tongue and the study of the language/speech of national minorities and the culture of the community or peoples to whom they belong (Law on national councils of national minorities, 2014). In addition to education in Albanian, Hungarian, Romanian, Bulgarian, Ruthenian and Slovak language, there is a possibility of studying subjects that include the language and elements of national culture in the Czech, Macedonian, Croatian, Bosniak and Roma languages, as well as the Bunjevac speech. The final result is that communication among young people in multiethnic environments takes place in English, which is a global trend, but does not justify the state of affairs (Stevanović, 2014). In the situation of the existence of a language barrier among members of different ethnic groups, the achievement of goals that are outlined in the existing normative frameworks becomes questionable.

In order to achieve the national interest in learning the Serbian language to a greater extent, it needs to be more precisely determined and followed by the creation of adequate conditions for its realization. In addition to clarifying the requirements for what is and how it is learned within the school curriculum, support for a better knowledge of the Serbian language and greater linguistic literacy that would facilitate communication in the wider environment must be sought in educational policy. The goals of education and the national interest contained in them are determined at the conceptual level, but the current education system does not provide the necessary means for achieving these goals (Alibabić, 2002). Educational policy should create conditions for the realization of the defined concept, strategy and system. The search for a minimum of the common educational and upbringing goals of all the people living in the country could be the basis for building the identity of the citizens of Serbia.

In the same year (2001) when education reform began, elementary and secondary education was introduced to religious education as a facultative teaching subject. The introduction of religious teaching was preceded by research that pointed to the interest of parents and students in the study of religious themes, but also the risks of confessional divisions (Gredelj, 2002; Joksimović and sar., 2002). The right to organize religious teaching was given to the seven dominant churches and religious communities that existed in Serbia. It is estimated that the return of religious education to schools can be considered as a democratization of education, but its confessional character points to the creation of a believer and the cultivation of faith (Joksimović, 2003). Dilemmas on introducing religious education into schools were solved by the Constitutional Court of Serbia, which assessed that this kind of education is not incompatible with the constitutional system of Serbia, since the pupil makes the choice of religious education according to his/her affinities, which means that «Setting for religious instruction does not necessarily mean expressing the religious identity of the student» Đurić and sar., 2014, str. 63).

⁴ The term recommended by the Council of Europe.

After the first year in which religious and civic education were elected as facultative subjects, a study was conducted which indicated that religious education was interesting to pupils, mostly because of the content it offered, while the advantage of civic education was seen in the use of interesting methods of work that were atypical for school learning (Joksimović, 2003). A positive view of the religious teaching of Orthodox catechism was confirmed in the examination that was conducted after the first six years of its realization (Gašić-Pavišić and Ševkušić, 2011). According to the findings of this study, most of the teachers were not familiar with the official program goals, but they considered that the most important goal of religious education was to develop the religiousness of the students. On the other hand, students were most interested in expanding their knowledge of the religion, tradition, and culture they belong to. Most teachers stated that they did not use regular textbooks in teaching because they considered them difficult for the students.

Teachers who teach Orthodox Catechism have expressed the belief that they successfully accomplish the development of religious tolerance as one of the goals of religious education, but the results of testing the religious tolerance of the students themselves indicated that «in a significant number of students there is distrust and caution towards people of other faiths, when it comes to personal relationships» (Gašić-Pavišić and Ševkušić, 2011, str. 70). School practice and numerous negative events from the current social life pose the question of how religious teaching contributes to social cohesion. Confessional religious instruction seems to be incompatible with the initial general principle of inclusive education that promises social cohesion in the educational process (Spasenović & Maksić, 2013). If an inclusive education approach should, *inter alia*, support inter-ethnic and inter-confessional understanding and tolerance, the question may arise as to how to reach them with confessional religious education.

Confessional religious education is present in Serbian schools for more than fifteen years, which presents suitable conditions for examining the long-term effects of learning this subject. Harmonizing the general goals of education and the goals of religious instruction requires further work of responsible individuals and institutions. The circumstances in which religious education is now being taught indicate the ignorance, misunderstanding or mismatch of the objectives of the planned program contents and activities between schools, church, religious communities and the ministry responsible for curriculum development and the choice of the teaching staff. In order for religious education in school to contribute the development of a youth culture, it is necessary that its teaching contents and methods are shaped according to the extent of the person's insight into the religious interpretation of the world and life and makes a free choice of such interpretation in his/her relation to the world and life.

Findings of empirical examinations of some effects of civic education mostly point to the weak achievement of the defined goals. The general objective of the course, for example, for all four grades of secondary school is for pupils to «acquire knowledge, develop abilities and skills, and adopt values that are prerequisites for the overall development of a personality and for a competent, responsible and committed life in a modern civil society in the spirit of respect for human rights and basic freedoms, peace, tolerance, gender equality, understanding and friendship among peoples, ethnic, national and religious groups» (Ministry of Education and Sport, 2002, str. 12). High school students and their parents report greater tolerance, respect for themselves and others, more successful

conflict resolution, and more (Joksimović, 2003; Joksimović and Maksić, 2006; Joksimović and sar., 2004; Maksić, 2003). However, only half of the students report such changes, while only 8% of them state that civic education has contributed to a better knowledge of their own rights and obligations (Joksimović, 2003). Other studies also point to poor understanding and differentiation of politically relevant concepts, such as autocracy, democracy, and monarchy, ethnocentrism, xenophobia, the role of citizens in a democracy and the like (Baucal and sar., 2009). Apart from somewhat more prominent support for a democratic type of government, effects on other pro-democratic orientations, such as political knowledge, activism, and tolerance – lack (Pavlović, 2012).

Finally, the status of civic education (the introduction rate, lack of promotion and system support, a kind of confrontation with religious education, etc.), as well as the issues of the teaching staff competence, question the achievement of the goals set (Pavlović, 2012). The lack of textbooks, the failure to comply with the requirements for adequate teacher qualifications (handed over by those who are not adequately trained), and the question of accepting democratic and participatory values by those who are supposed to convey them are just some of the essential controversial elements of the realization of civic education (Pavlović, 2012). Civic education teaches those skills that are best achieved through practice, at school or in a wider community, but the subject of civic education rarely goes “out of classroom” (Baucal and sar., 2009; Pavlović, 2012). The achievement of those goals that are desirable from the point of view of democratic society needs, and that is envisaged by the curriculum has little chance of success in a teaching model based on a transfer of knowledge.

Resources and values as conditions for achieving educational and upbringing goals

The lack of necessary material and human resources for the successful implementation of planned reform procedures has been observed in numerous studies. Introduction of facultative subjects was carried out without an adequate curriculum, or professional teaching staff (Joksimović and sar., 2004). Civic education teachers themselves say that they need additional training (Baucal and sar., 2009). The view on the implemented educational changes among teachers, parents, students, school directors, education experts and decision makers in education are to a large extent negative (Vujačić and sar., 2011), and this does not concern only those subjects that are in the focus of this paper. Teaching staff resists the changes in education as a result of insufficient preparation for their implementation and underdeveloped system of expert support and assistance, ie planned and systematic capacity building of teachers and schools for the reform process (Vujačić and sar., 2011).

And according to the latest research results, teachers generally see social circumstances as unfavorable for their professional development (Beara and Jerković, 2015). Opportunities for improving the system of professional development were assessed as unsatisfactory from the perspective of teachers, directors and professional associates in the school, as well as staff in the education administration and education professionals (Stanković and sar., 2013; Đerić and sar., 2014). Teachers point to the need to provide a clearer and safer funding, to increase the quality of training programs, to introduce di-

verse forms of training, and to create a more favorable systemic and school environment for their professional development. Other categories of respondents gave priority to better management of teachers professional development than financing, but the financial resources and support are in second place.

Education is important in the preparation of future holders of social development, and the provision of a better and more accessible education for young people is the goal of the current reform of education around which there is a general consensus. But support for development on school, local and national levels involves providing conditions for learning in the context and situations in which we want the change to happen (Fullan, 2004; 2007; prema: Đerić and Vujačić, 2012). The research results confirm the actuality of the need for resources mentioned in the strategies for education development and support for young Serbian people (Strategy for education development in Serbia 2020, 2012). Perhaps the material and human resources that are necessary for certain reform activities can be provided by more realistic planning in which social priorities will be recognized. Serbia needs a strategy for more efficient use of all available internal resources to overcome the long-term crisis (Bolčić, 2015). The speed of social and political change and the pluralism of offered options did not favor the consolidation of democratic values in Serbian society. The results of the examination of Serbian citizens' values within the framework of several waves of World Valuation Study indicated greater acceptance of new pro-system values, among which central place is reserved for evaluation of democracy and other syndromes of democratic orientations, but these are soon surpassed by the findings that show a decline in trust in people, high authoritarianism and the spread of traditional-conservative orientations (Pantić and Pavlović, 2007; Pavlović, 2006; 2010). On the whole, social value research indicates a constant spread of authoritarianism, ethnocentrism, and other related traditional-conservative orientations, such as glamor in the past, resistance to change, collectivism, patriarchalism, advocacy of the current state, acceptance of traditional beliefs and norms of behavior (Biro and sar., 2002; Kuzmanović, 2010; Maksić i Pavlović, 2013; Pantić i Pavlović, 2009; Pavlović, 2006; 2009; 2017; Popadić, 2010).

The examination of the politically relevant orientations of high school students pointed to the presence of an intrinsically democratic and utilitarian-democratic orientation that speaks of the ambivalent, conflicting and poorly based attitude of young people towards propagated, pro-systemical values in their common values (Pavlović, 2013). Traditional value orientations and a kind of intolerant value framework continue to prevail among young people (Tomanović and Stanojević, 2015). According to the results of some other studies, the traditionalism of young people is mostly related to the family (Subašić and Opačić, 2013). And when expressing traditional values, young people also accept contemporary trends and cultural patterns, but their cultural activism is very low. The survey confirms conflicted values of the young, pointing to a poor knowledge of democratic values (Subašić and Opačić, 2013).

The planned effects of a reformed school, such as a democratic view of the world, civic values and norms and socio-political activism, do not have much chance of succeeding outside the school because the socio-political context does not support them (Maksić and Pavlović, 2013). There is no consensus on what is the source of the problem. According to some authors, the problem of modernization of Serbian society and education is not traditionalism, but anti-modernization and orientation of the expert and political

public, which is oriented to the modernization of Western civilization, while neglecting the modernization inheritance of their own people (Jovanović, 2012). Transitional values, whether we consider re-radicalization or counter-modernization, are strong, permeating all aspects of social structure and function, making them apathetic and reluctant to break with existing practice and offer or demand something other than what is existing.

On the whole, the dominant social values represent an unfavorable social context for education reform (Maksić and Pavlović, 2013). Social crisis slows modernization of education by deterioration of social conditions for education and teaching, as well as by reducing its public funding (Ivanović, 2011). Budget allocations for education are insufficient, the economy is not the incentive for educated emigrants, while education is not a prerequisite for status and power. Among the very citizens of Serbia, prevailing perceptions about the devaluation of the education itself, which is not seen as an important channel of social promotion (Spasić, 2013). A new cycle of a continuous modernizing of education requires a further decentralization of the education system and its pedagogical autonomy (Indić, 2009). Education can support the modernization of society if there is a consensus on the modernization values that suit that same society, and if these values are consistently and persistently practiced.

Important social issues are decided by members of the higher social strata that are in leading or managerial positions. The significance of the social elite is that its members, by definition, preserve the expressions of culture from which they descend, and make decisive decisions in relation to external cultural influences (Gajić, 2010). The results of examining the characteristics of the current social elite have confirmed its leading role in society and the power to perform that role, but differences were not so large or consistent (Maksić and Pavlović, 2012). For example, the job was more important to representatives of the social elite than to other citizens of Serbia, but the differences in evaluating the initiative at the workplace, the interest of work and participation in decision-making were not significant. It is estimated that the social elite lack of interest for the aspects of work that enable leadership, self-actualization, and creativity, raises doubts about its authenticity and the power to perform its social role.

Comparison of Serbian elite's attitudes toward directing creative aspects of children personalities to the attitudes of social elites of three traditionally most influential European countries (France, Germany, Great Britain) gave the results which are compatible to already mentioned characteristics of Serbian elite (Pavlović and Maksić, 2009). The findings have shown that Serbian elite supports directing creative aspects of children personalities less in comparison to the elites from the countries to which it was compared. Nevertheless, the Serbian elite is not sufficiently politically active, which means that political elites are sporadically recruited from its ranks. The conclusion is that in these circumstances – supporting young and creative people that would become political leaders, and then themselves become supporters of creativity, is a goal with no chance to be achieved in the near future.

The political elite has the opportunity to fight for the realization of certain ideas by direct measures, proposals, and projects. Serbian elite was formed in the period of great social crisis when access to elites was quick as well as the ascent of those approved by the regime, which led to the elites being incompetent, dissociated and locally oriented. The result of this is that national, political and social elites have an unstable composition and

a diminished capacity to properly perform the functions of successful society leadership. The most educated young people are constantly leaving the country, and those who stay cannot find suitable jobs (Polovina & Pavlov, 2011). Young people in Serbia are active actors in the creation of their educational biographies, but the patterns of action are atomized due to non-inclined institutions, rare resources and restrictive norms (Mojić, 2015).

The results of research on elite indicate that they have undifferentiated value profile, which in combination with political inactivity weakens its capacity to initiate and implement social change in the country (Maksić and Pavlović, 2012). Adding to this the complexity of the planned educational goals and the incoherent approach to their realization, with the absence of the necessary value benchmarks to support change and progress at the level of society, the question arises which social forces can initiate and implement the planned reforms. The results of the research indicate that the political elite has the power, but it is heterogeneous to the extent that it is difficult to achieve agreement on the priority goals and the way of their actualization.

Conclusion

How to further develop education that can achieve national goals related to the preservation of the national and cultural identity of citizens of Serbia and the inclusion of the state in the process of European integration? According to the results of analysed researches on actualization of educational goals in learning the language of the majority and the effects of implemented religious and civic education into elementary and secondary schools, it is impossible to say that the changes brought by the reform of education led to better quality of Serbian language literacy, nor that the confessional religious and civic education contributed to the (religious and civic) tolerance. The analysis of the socio-political context in which the changes have been made indicates that many of the reasons that are responsible for this state of affairs do not come from inside, but the outside of the educational system. The perceived obstacles require the additional engagement of various social entities in order to clarify the existing situation and find new ways for its resolution.

Considering the essential aspects of education in this paper leads us to a conclusion that can be applied to other changes brought about by the reform. Responsible management of the changing process in education requires the engagement of all capacities, understanding of the changing process, development of learning culture and evaluation, change management, fostering coherence and supporting development at all levels (Fullan, 2004; 2007; prema: Đerić and Vujačić, 2012). Successful change management begins with purposeful action, building, and strengthening of individual, collective and organizational capacities. Understanding the dynamics of the changing process provides negotiation between policymakers and practitioners who are the most important source of information. Developing a culture of learning and a culture of evaluation at school helps to create a climate that encourages mutual learning, the exchange of ideas and the application of ideas in practice. Change management provides knowledge about how to guide the reform process in an efficient and responsible manner.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Alibabić, Š. (2002). *Theories of adult learning organization*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta [In Serbian]
- Anderson, B. (1983). *Imagined communities: Reflections on the origins and spread of nationalism*. London: Verso Editions and New Left Books
- Avramović, Z. (2005). Social and political characteristics of Serbian education and upbringing 1804–2004. In Z. Avramović (Ed.), *Two centuries of education in Serbia: educational and upbringing ideas and personalities in Serbia from 1804 to 2004*. (pp.165–204). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja. [In Serbian]
- Baucal, A., Džamonja Ignjatović, T., Trkulja, M., Grujić, S. & Radić Dudić, R. (2009). *The evaluation of the effects of civic education. Beograd: Građanske inicijative* [In Serbian]
- Beara, M., & Jerković, I. (2015). Social circumstances and teaching profession. *Sociološki pregled*, 49 (2), 229–253. doi:10.5937/socpreg1502229B [In Serbian]
- Biro, M., Mihić, V., Milin, P. & Logar, S. (2002). Did socio-political changes in Serbia changed the level of authoritarianism and ethnocentrism of citizens? *Psihologija*, 35, 37–47. doi:10.2298/PSI0201037B
- Bolčić, S. (2015). Why is Contemporary Serbia close to the (economic) collapse?. *Sociologija*, 57 (1), 90–111. doi: 10.2298/SOC1501090B [In Serbian]
- Đerić, I., & Vujačić, M. (2012). Key principles and roles of stakeholders of educational change. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 44 (1), 7–23. doi: 10.2298/ZIPI1201007D [In Serbian]
- Đerić, I., Milin, V., & Stanković, D. (2014). Directions of improving the quality of in-service teacher training in Serbia: The perspectives of different participants. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 46 (1), 29–49. doi: 10.2298/ZIPI1401029D [In Serbian]
- Đurić, V., Tanasković, D., Vukmirović, D., & Lađević, P. (2014). *Ethnoconfessional and linguistic mosaic of Serbia*. Beograd: Republički zavod za statistiku. [In Serbian]
- Eriksen, T. H. (2002). *Ethnicity and nationalism*. London: Pluto Press.
- Filipović, J. (2007). Ideological aspects of policy and planning of the language teaching. In J. Vučo (Ed.) *Contemporary tendencies in the language and literature teaching* (pp. 375–385). Beograd: Filološki fakultet. [In Serbian]
- Gajić, A. (2010). Pseudomorphosis of the elites: cultural-historical review. *Nacionalni interes*, 6 (3), 11–50. [In Serbian]
- Gašić-Pavišić, S., & Ševkušić, S. (Eds.) (2011). *Religious education in Belgrade schools*. Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta, Pedagoško-katihetski institut; Institut za pedagoška istraživanja. [In Serbian]
- Gredelj, S. (2002). Figures and wording on religious education. *Filozofija i društvo*, 19–20 (1), 279–302. [In Serbian]
- Indić, T. (2009). *Technology and cultural identity*. Beograd: Službeni glasnik. [In Serbian]
- Ivanović, S. (2011). Social crisis and the modernization of education. *Inovacije u nastavi*, 24 (2), 85–90. [In Serbian]
- Joksimović, S. (Ed.) (2003). *Religious and civic education in Serbian schools*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja. [In Serbian]

- Joksimović, S. & Maksić, S. (2006). Education for democracy in the school context. *Pedagogija*, 61, 441–453. [In Serbian]
- Joksimović, S., Maksić, S., & Đurišić-Bojanović, M. (2004). A contribution to the evaluation of religious and civic education. In S. Milanović-Nahod & N. Šaranović-Božanović (Eds.), *Knowledge and achievement* (pp. 203–223). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja. [In Serbian]
- Joksimović, S., Maksić, S., Petrović, A., Janjetović, D., & Jevtić, O. (2002). Religious education in our schools. In Z. Avramović & S. Maksić (Eds.), *Challenges of democracy and school* (pp. 81–102). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja. [In Serbian]
- Jovanović, Đ. (2012). *The adaptation. Serbia and modernity: From anxiety to doubt*. Niš: Sven; Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta. [In Serbian]
- Kovač-Cerović, T., & Levkov, Lj. (Eds.) (2002). *Quality education for all: The road to developed society*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije. [In Serbian]
- Kovač-Cerović, T., Grahovac, V., Stanković, D., Vuković, N., Šćepanović, D., Nikolić, G., & Toma, S. (2004). *Quality education for all: Challenges of the educational reform in Serbia*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije. [In Serbian]
- Kuzmanović, B. (2010). Authoritarianism – A cry for strong and reliable leaders and discipline. In Grupa autora, *How citizens view transition* (pp. 87–104). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID. [In Serbian]
- Maksić, S. (2001). The role of school in youth education. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 33, 19–39. [In Serbian]
- Maksić, S. (2011). The national interest in Serbian education. *Nacionalni interes*, 7(3), 203–217. [In Serbian]
- Maksić, S., & Pavlović, Z. (2012). Value profile of the social elite in Serbia. In G. Gojkov & A. Stojanović (Eds.), *Giftedness and morality*, *Zbornik 17* (pp. 525–538). Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov” i dr. [In Serbian]
- Maksić, S., & Pavlović, Z. (2013). Modern school in Serbian traditional society. *Известия Волюнтардскої юсударственной Педагогической университа, № 2(77)*, 114–120. [In Russian]
- Miletić, R., Miljanović, D., & Todorović, M. (2009). Industrial cities in transition – problematic areas. *Glasnik srpskog geografskog društva*, 89 (3), 191–206. [In Serbian]
- Mitrović, M. (2010). Destruction of the society and new Serbian elite. *Nacionalni interes*, 6 (3), 147–170. [In Serbian]
- Ministry of Education and Sport (2002). *Teachers' guide – civic education for the first and second high-school grade*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta. [In Serbian]
- Mojić, D. (2015). Higher education reform in Serbia and creation of educational biographies of the youth: Study of state university students' attitudes. *Teme*, 39 (3), 661–680. [In Serbian]
- Youth national strategy (2008). Beograd: Vlada Republike Srbije, Ministarstvo omladine i sporta. [In Serbian]
- Pantić, D., & Pavlović, Z. (2007). *Public opinion: concept and comparative research*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung; Institut društvenih nauka. [In Serbian]
- Pantić, D. & Pavlović, Z. (2009). *Political culture of voters in Serbia*. Belgrade: Institute of Social Sciences.

- Pavlović Babić, D. (2013). The assessment of reading skills in the school context. In D. Lalović (Ed.), *Theories and applied aspects of the psychology of reading*, *Zbornik radova* (pp.145-177). Beograd: Institut za psihologiju, akademska misao. [In Serbian]
- Pavlović, Z. (2006). Values in Serbia in the second age of modernity. *Sociološki pregled*, 40 (2), 247–262. doi:10.5937/socpreg0602247P [In Serbian]
- Pavlović, Z. (2009). *Self-expression values in Serbia – in searching for democratic political culture*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje. [In Serbian]
- Pavlović, Z. (2010). Acceptance of democracy and democratic orientation in Serbia in the context of social changes. *Psihološka istraživanja*, 13, 35–58. [In Serbian]
- Pavlović, Z. (2012). Civic education attendance as a factor of youth political knowledge, pro-democratic beliefs and political activism. *Psihološka istraživanja*, 15, 169–184. [In Serbian]
- Pavlović, Z. (2013). Social transition and value conflicts of youth in Serbia. In *Individual, family, society in transition* (str. 38–53). Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini. [In Serbian]
- Pavlović, Z. (2017). *Essays on political culture*. Filozofski fakultet: Centar za izdavačku delatnos. [In Serbian]
- Pavlović, Z., Maksić, S. (2009). Attitudes of Serbian social elite towards child imagination and creativity. In G. Gojkov (ed.), *The gifted and the social elite* (pp. 425–439). Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov”; Arad: Universitatea de Vest „Aurel Vlaicu”. [In Serbian]
- Polovina, N., & Pavlov, T. (Eds.) (2011). *Mobility and emigration of professionals, Personal and social gains and losses*. Belgrade: Group 484; the Institute for Educational Research.
- Popadić, D. (2010). The road from the brotherhood and unity – ethnic distance of the Serbian citizens. In Grupa autora, *How citizens of Serbia view transition* (pp. 105–122). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID. [In Serbian]
- Savić, Lj. (2007). Some economics effect of privatisation. *Industrija*, 35 (3), 1–2.
- Savić, Lj. (2008). *The transition of Serbian economy – The crisis of the industry development*. Beograd: Ekonomski fakultet. [In Serbian]
- Smith, A. D. (1991). *National identity*. London: Penguin Books.
- Spasenović, V., & Maksić, S. (2013). Challenges of democratization: Development of inclusive education in Serbia. In N. Popov, C. Wolhuter, P. Almeida Albergaria, G. Hilton, J. Ogunleye, & O. Chigisheva (Eds.), *Education in one world: Perspectives from different nations, BCES Conference Books, Vol.11* (pp. 209–215). Sofia: BCES.
- Spasić, I. (2013). *Culture in the very act*. Beograd: Fabrika knjiga. [In Serbian]
- Stanković, D., Đerić, I., & Milin, V. (2013). Directions of improving the quality of in-service teacher training in Serbia: the perspective of primary school teachers. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 45 (1), 86–107. doi: 10.2298/ZIPI1301086S [In Serbian]
- Stevanović, J. (2012a). The relationship between students’ achievements in the culture of expression domain and teaching Serbian language outcomes in high-school. In S. Marinković (ed.), *Teaching and learning – aims, standards, outcomes* (pp. 459–472). Užice: Učiteljski fakultet. [In Serbian]

- Stevanović, J. (2012b). Orthographic norms in highschool practice. *Nastava i vaspitanje*, 61 (1), 7–21. [In Serbian]
- Stevanović, J. (2014). The influence of foreign languages on youth expression: the question of globalization or underdeveloped language culture. In M. Kovačević (Ed.), *Science and globalization* (pp. 425–436). Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu. [In Serbian]
- Stevanović, J., Maksić, S., & Tenjović, L. (2009). On written expression of primary school pupils. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 41 (1), 147–164. doi:10.2298/ZIPI0901147S. [In Serbian]
- Strategic framework for European cooperation in education and training („ET 2020“)* (2010). Retrieved April 21, 2010, from: <http://ec.europa.eu/education>.
- Strategy for education development in Serbia 2020* (2012). Službeni glasnik RS, br. 107. [In Serbian]
- Subašić, B., & Opačić, B. (2013). *Values and cultural activism of the Serbian final year high school students*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka. [In Serbian]
- Tomanović, S. & Stanojević, D. (2015). *Young people in Serbia 2015. Situation, perceptions, beliefs and aspirations*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i SeConS Grupa za razvojnu inicijativu. [In Serbian]
- Vigotski, L. (1977). *Thought and language*. Beograd: Nolit. [In Serbian]
- Vujačić, M., Pavlović, J., Stanković, D., Džinović, V., Đerić, I. (eds.) (2011). *Perceptions of educational reforms in Serbia – Reflections on past, visions of future*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja. [In Serbian]
- Law on national councils of national minorities* (2014). Službeni glasnik RS, br. 72/2009, 20/2014 – odluka US i 55/2014. [In Serbian]
- The law on the foundations of the education system* (2009). Službeni glasnik RS, br.72/09. [In Serbian]